

основы: Учебное пособие для студентов вузов. – 2-е изд. – Москва: Академический Проект, 2005.

5. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка / Под ред. А.Г.Рузской. – 2-е изд. – Москва: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001.

6. Приходько Ю. Особливості спілкування [дошкільників] // Дошкіль. виховання. – 1982. – № 11.

УДК 159.922.7:17.024.1

О. М. Молчанова

ВПЛИВ ВИНИ, СОРОМУ ТА ДОКОРІВ СУМЛІННЯ НА РОЗВИТОК СОВІСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

THE INFLUENCE OF FAULT, SHAME AND REMORSES UPON DEVELOPMENT OF CONSCIENCE AT TEENAGE

У статті проаналізовано проблему впливу вини, сорому та докорів сумління на розвиток совісті. Подано теоретико – аналітичний огляд основних підходів до їх вивчення та результати дослідження переживання нижчих моральних почуттів у сучасного юнацтва, їх вплив на розвиток совісті.

Ключові слова: вина, сором, докори сумління, совість, моральна самосвідомість, моральний розвиток.

The problem of the fault, shame and remorse to development of conscience has been analysed in the article. Teoretic-analitical review of basis approacher for fheir research and results of study feeling low moral senses in contemporary young people, their influence to development of conscience has been represented,

Key words: fault, shame, remorse, of conscience, moral selfconciuousness, moral development.

Постановка проблеми. Сьогодні серед сучасного юнацтва ми спостерігаємо за зниженням ролі моральних цінностей, поганим засвоєнням елементарних моральних норм, духовним спустошенням та низькими проявами совісті як морального регулятора поведінки особистості. Відсутність соціальної захищеності, невизначеність моральних орієнтирів у повсякденному житті, відсутність позитивних перспектив особистісної самореалізації – все це чинники, які негативно впливають на формування духовного світогляду. Все частіше можна спостерігати, як підростаюча особистість не може брати відповідальність за свої вчинки на себе та не визнає власну вину у скоєному негативному

вчинку. А звертання до совісті юнака не викликають у нього очікувані переживання сорому та докорів сумління.

Отже, **проблемою**, яку ми вважаємо за необхідне дослідити, є визначення особливостей переживання сучасними юнаками нижчих моральних почуттів: вини, сорому, докорів сумління, які є основою для розвитку совісті.

Основні **завдання** дослідження: 1) проаналізувати стан дослідженості проблеми впливу нижчих моральних почуттів (вини, сорому та докорів сумління) на розвиток совісті в різних наукових джерелах; 2) провести експериментальне дослідження рівня переживання нижчих моральних почуттів у сучасного юнацтва; 3) визначити, чи пов'язують між собою поняття “совість” та „вину, сором, докори сумління” особистості юнацького віку.

Аналіз результатів емпіричного дослідження. Совість – найскладніша форма моральної самосвідомості, яка виражається у здатності особистості контролювати свою поведінку та відображати в самосвідомості суспільні вимоги і очікування. Совість є показником ріння соціальної зрілості і виражає моральну сутність особистості. Основою розвитку совісті є моральні знання та базові моральні почуття (сором, вина).

Проблема впливу нижчих моральних почуттів на розвиток совісті досліджувалась у роботах вітчизняних та зарубіжних вчених, таких як: І.С.Булах, К.Ізард, Х.Ремшмідт, В.В.Столін, Т.М.Титаренко, Т.О.Флоренська, З.Фрейд, Е.Фромм, О.С.Шимановський, М.Якобі, П.М.Якобсон та ін. При цьому акцент було зроблено на тому, що переживання нижчих моральних почуттів є основою для розвитку совісті.

З.Фрейд, пояснюючи явище совісті з психологічної точки зору, вважав її частиною суперего (Зверх-Я (Super-Ego), яке виникає на основі Я (усвідомленого начала) і вбирає в себе інтерналізовані індивідом „батьківські образи”, моральні заборони та норми, нав'язані в дитинстві, які стають моральною цензурою та невід'ємним елементом особистості. Порушення вимог Зверх-Я, на думку З.Фрейда, викликає у людини почуття вини. Цей конфлікт вчений вважає невирішуваним і саме в ньому потрібно шукати ключ до всіх психологічних проблем особистості та суспільства [3; 4].

Е.Фромм, визначаючи природу совісті, також надає великого значення відчуттю вини. Вчений виділяє декілька видів совісті, один з яких, “винна совість”, переживається людиною через відчуття вини та загрозу засудження і є ознакою доброчинності [11].

Х.Ремшмідт, пов'язує з совістю почуття вини і вказує, що це характерно для Заходу та відбувається через деякі зміни стосунків батьків і дітей, які не зустрічаються в інших культурах [6].

Вплив вини на розвиток совісті досліджував К.Ізард. Вина, за дослідженнями вченого, виступає передумовою відповідальності. Почуття вини – це емоційний стан, зумовлений усвідомленням власного відступу особистості від своїх переконань, відмовою від відповідальності за дії, що не суперечать загальнолюдським моральним нормам і цінностям. К.Ізард виділяє наступні умови, які передують виникненню вини: прийняття особистістю загальних моральних цінностей і їх інтерналізація та здатність до рефлексії, самокритики і сприйняття суперечностей між своєю реальною поведінкою і засвоєними моральними цінностями [2].

Почуття сорому та вини досліджував і Маріо Якобі, який вважав ці почуття, присутніми у всіх людей та архетипічно в них закладеними. Вчений вказує, що вони мають тенденцію з'являтися одночасно, і їх дуже важко розрізнити. Почуття сорому виникає в ситуації обесцінення свого життя чи самого себе у власних очах, причому не скільки від думки інших, скільки від власної. А почуття вини з'являється, вказує автор, коли я є причиною нещастя іншого чи порушую якісь загальноприйняті норми. Але почуття сорому ранить набагато глибше, тому почуття вини часто виступає в якості захисту проти сорому. М.Якобі зазначає, що в почутті сорому впізнаються вимоги его-ідеалу, в той час як сигнали почуття вини виходять з нашої совіті – так званого „суперего”. Автор виділяє дві функції сорому: допомога в соціальній адаптації та охорона особистісної інтегрованості та цілності [13].

Дослідження впливу нижчих моральних почуттів на розвиток совісті проводили багато російських за українських вчених (О.Г.Дробницький, І.С.Булах, Т.М.Титаренко, Т.О.Флоренська, О.С.Шимановський, П.М.Якобсон та ін.)

Совість, на думку П.М.Якобсона, є складним утворенням особистості, яке проявляється в умінні реагувати на відповідні життєві ситуації та оцінювати себе. Дослідник пов'язує совість з гострими осмисленими переживаннями внутрішнього заспокоєння чи “докорів” совісті, які є результатом звинувачень себе за свої вчинки чи думки, або морального задоволення від зробленого [14].

О.С.Шимановський вважає докори сумління найбільш складною формою оцінно-емоційної реакції моральної самосвідомості. Вони виникають та переживаються на основі більш елементарних почуттів сорому, вини та каяття [12].

Докори сумління, на думку Ю.М.Орлова, можуть бути проявом внутрішнього конфлікту особистості, та виникають коли людина не може слідувати велінням моралі. Моральна воля людини, вказує вчений, характеризується моральними судженнями та слідуванням їм в житті. Але в житті зустрічається багато людей, в яких моральне почуття може бути високим, а недостатність волі та самодисципліни не дає їм можливості його реалізувати [5].

В.В.Столін почуття каяття визначає як одну з форм осмислення свого Я, що виникає при неузгодженості вчинку і моральних цінностей особистості та існує як переживання вже здійсненого вчинку. Нівельований моральний мотив у вчинку, констатує В.В.Столін, в процесі каяття знову повертається в самосвідомість, особистість при цьому, сприймаючи цей моральний вчинок у власному особистісному просторі, переживає його конфліктний зміст і здатна нести за нього відповідальність [8].

Докори сумління та переживання вини, на думку І.Н.Міхеєвої, виникають в процесі самозасудження. Показником переживання вини вчена визнає негативне емоційне – цінісне ставлення до себе, якого припускається самосвідомість. Таке ставлення автор називає конфліктним смислом. Конфліктний смисл, вважає І.Н.Міхеєва, проявляється у випадку протирічч між субстанціональним Я (ціннісними орієнтаціями як системою прийнятого особистістю аксіологічного знання, на основі чого відбувається оцінка оточуючих явищ, випадків, вчинків як інеших людей, так і своїх власних) та функціональним я (почуттями, потребами, волею тощо). Ситуація внутрішнього конфлікту, констатує дослідниця, переживається, якщо особистість поставлена перед вибором між добром та злом, між різними моральними цінностями [7].

Почуття вини та докори сумління є показниками совісті і в поглядах Т.М.Титаренко. Вона говорить, що доки людина не засвоїла моральні норми та не відчула потребу вчиняти морально, доти її не можна вважати моральною людиною. Моральна людина не порушує моральні норми тому, вказує дослідниця, що відчуває відповідальність перед собою. Совість дослідниця вважає центром моральної свідомості, що виражається у здібності особистості контролювати себе, відображати в самосвідомості суспільні вимоги та очікування [9].

І.С.Кон вину та сором вважає простими типами соціального контролю, а совість в його поглядах виступає більш складним типом. Вчений, продовжуючи свою думку про тип соціального контролю, вказує, що механізми культурного контролю не змінюють один одного, а доповнюють, вища форма регулювання діалектично включає в себе

нижчу в якості структурного елементу. Вину вчений визначає як сором перед самим собою, а сором – як страх перед своїми. Він також констатує неможливість чіткого розмежування цих понять психологами, які визначають їх по-різному. Переживаючи моральні почуття, особистість може переживати почуття сорому як емоційний стан, який виникає в результаті втрати самоконтролю чи помилки пізнання і супроводжується переживанням власної неадекватності та відчуттям себе об’єктом уваги з боку оточення [3; 4].

Поява сорому вказує на появу самосвідомості в онтогенезі людини, вважає А.А.Налчаджян. Автор погоджується з Е.Еріксоном, який вважає, що сором виникає коли людина розкрита під поглядами інших і знає про це, тобто відбувається гостре усвідомлення свого Я-образу. А.А.Налчаджян додає, що для виникнення сорому людина повинна думати, що мимовільно розкрила перед іншими інтимні сторони особистості, які потрібно приховувати. Вина, вважає дослідник, виникає в результаті неможливості реалізації ідеального Я індивіда, яке пов’язане з совістю [7].

Поняття сорому дуже близьке до поняття совісті, вважає Т.О.Флоренська. Між цими поняттями, вказує вчена, дуже тонка різниця: сором – перед іншими за себе (чи за іншого перед кимось, якщо ставиш себе на місце іншого; совість – страждання за іншого через себе. Кожне з цих почуттів здібне стати на місце іншого, це так чи інакше погляд на себе з боку, погляд на себе як іншого, незалежно від власних інтересів [10].

І.С.Булах вважає совість найскладнішою формою моральної самосвідомості. Вчена зазначає, що її поява неможлива без розвитку простіших форм моральної самосвідомості, а саме сорому та вини. Сором є виток морального самоусвідомлення зростаючої особистості, найпершою ланкою самоосягнення, це негативне почуття перед іншим за себе. Більш складною формою моральної самосвідомості є вина, яка виступає як осуд самою особистістю власних дій та вчинків [1].

Для виявлення частоти та виду переживання нижчих моральних почуттів в особистісному розвитку юнаків ми провели емпіричне дослідження вини, сорому та докорів сумління на базі навчальних закладів м.Кіровограда (ЗОШ №22, ККТК, КДПУ ім.Винниченка, КІРЛ „Україна”) серед юнаків 16 – 18 років. Для дослідження, в якому взяли участь 66 осіб, ми використовували авторський опитувальник (пропонується нижче), який пройшов апробацію в процесі пілотажного дослідження. Основою для опитувальника стала методика „незакінчених речень” Сакса і Сіднея.

Незакінчені речення для виявлення базових моральних переживань особистості.

1. Зробив би все, щоб забути ...
2. Моєю самою великою помилкою було ...
3. Я відчуваю сором...
4. Коли я був меншим, то почував себе винним...
5. Я червонію ...
6. Коли я вчиню якусь дурницю...
7. Якщо я не виправдав очікування дорогої мені людини ...
8. Коли мені вказують на неналежний зовнішній вигляд...
9. Якщо я підвів дорогу мені людину ...
10. Коли я скажу якусь дурницю...
11. Якщо знайомі дізнаються про мене те, що я намагаюсь приховати
12. Коли я не стримаюсь і наговорю людині неприємних речей ...
13. Якщо я показую недостатній рівень знань...
14. Якщо я не виконав обіцянки ...
15. Коли за мене виконують мої обов'язки ...
16. Якщо мій обман стає відомий ...
17. Саме гірше, що мені випадало вчинити ...
18. Якщо мене справедливо звинувачують у якомусь порушенні...

Перед дослідженням проблеми ставились такі завдання:

1. Дослідити, яке значення сучасне юнацтво надає вині, сорому та докорам сумління.
2. Визначити частоту переживань нижчих моральних почуттів в сучасних юнаків.
3. Враховуючи широкий діапазон відтінків переживання нижчих моральних почуттів (сорому, вини, каяття) встановити переважаючий в цілому.

Проаналізувавши отримані дані, ми отримали такі результати. Найчастіше юнаки переживають відчуття сорому, найрідше – відчуття вини. В хлопців показники сорому та вини вищі, чим у дівчат. Але в дівчат вищий показник докорів сумління. Загальний середній бал по переживанню нижчих моральних почуттів у дівчат вищий, чим у хлопців. Тобто, дівчата частіше переживають ці почуття. Середній бал (частота) переживання названих почуттів з віком збільшується, при цьому частота переживання сорому теж збільшується, а вини та докорів сумління зменшується. Докладніше ці дані представлені в таблиці 1.

Таблиця 1.

Розподіл результатів по переживанню нижчих моральних почуттів

	Переживання вини (у%)	Переживання сорому (у%)	Переживання докорів сумління (у%)	Середній бал
Дівчата	12,7	50,6	36,7	6,26
Хлопці	13,9	61,3	25,8	5,5
Загальні показники	15,75	55,95	28,3	5,88
16 – 17 років	16,8	51,05	32,15	5,7
17-18 років	12,6	63,4	24	6,04

З метою дослідження значення вини та сорому для розуміння совісті, нами було проведено опитування студентів за авторською анкетною. В ньому взяли участь 168 юнаків віком від 15 до 18 років обох статей міста Кіровограда різних навчальних закладів.

Значна частина респондентів (22,85%) відповідаючи на питання „Як Ви вважаєте, що таке совість?” вважають її почуттям вини, сорому та докорів сумління.

У наступному питанні підбираючи синонім до слова „совість” з запропонованих (сором, вина, докори сумління, внутрішня самооцінка, внутрішній самоконтроль, відповідальність) 11,21% респондентів дають відповідь „вина”, 12,7% – „сором”, 15,8% – докори сумління.

У питанні, де потрібно було підібрати характеристику совісті із запропонованих (почуття провини, яке виникає через невиконання того, що було потрібно зробити; почуття сорому через те, що приховане стало відомим комусь; докори сумління, які виникають через власну провину; внутрішня потреба виконувати моральні норми та вимоги; потреба виконувати моральні норми через вимоги суспільства) 35,4% респондентів характеризують совість як „почуття провини”, 8,26% – як „почуття сорому”, 26,35% – як „докори сумління”.

Отже ми бачимо, що значна частина респондентів надають нижчим моральним почуттям в розумінні совісті великого значення. Приблизно третина опитаних юнаків вважають, що переживання вини, сорому та докорів сумління і є переживанням совісті.

Висновки

1. Як зарубіжні так і вітчизняні дослідники основою для розвитку совісті вважають переживання вини, сорому та докорів сумління.
2. Сором є найпершою ланкою морального самоосягнення, вина є більш складнішою ланкою.
3. Докори сумління виникають коли людина не може слідувати велінням моралі.
4. Поняття сорому дуже близьке до поняття совісті.
5. Частота переживання нижчих моральних почуттів з віком збільшується, при цьому частота переживання сорому теж збільшується, а вини та докорів сумління зменшується.
6. Значна частина юнаків вважають, що переживання вини, сорому та докорів сумління і є переживанням совісті.

Література

1. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка: Монографія. – Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003.
2. Изард К. Эмоции человека: Пер. с англ. – Москва: 1980.
3. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. – Москва: Политиздат, 1984.
4. Кон И.С. Открытие „Я”. – Москва: Политиздат, 1978.
5. Орлов Ю.М. Самопознание и самовоспитание характера: Беседы психолога со старшеклассниками: Кн. для учащихся. – Москва: 1987.
6. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: Проблемы становления личности: Пер. с нем. – Москва: Мир, 1994.
7. Самосознание и защитные механизмы личности: Хрестоматия. – Самара: Изд Дом „Бахрах”, 2006.
8. Столин В.В. Самосознание личности. – Москва: 1983.
9. Титаренко Т.М. Я – знакомый и неузнаваемый. – Київ: Рад. шк., 1991.
10. Флоренская Т.А. Я – против „Я”. – Москва: Знание, 1985. – № 9.
11. Фромм Э. Душа человека. – Москва: Республика, 1992.
12. Шимановский О.С. Моральное самосознание личности. – Москва: Знание, 1986.
13. Якоби Марио. Стыд и истоки самоуважения. – Москва: 2001.
14. Якобсон П.М. Моральные чувства // Психология чувств. – Москва: Изд-во АПН, 1958.